

MAGYAR NYELVŰ ISKOLAI OKTATÁSUNK
15. SZÁZADI KEZDÉTEI

Közismert, hogy a középkori tudományosság, s vele együtt az iskola nyelve *a latin* volt. Ezen a nemzetközi nyelven hangzottak el Európa-szerte az egyetemi előadások, latinul magyaráztak a káptalani iskolák magiszterei, így írták műveiket a kor tudósai.

A városok fejlődése, az alakuló polgári rétegek megerősödése, a kereskedőiparos lakosság gyarapodása azonban egyre inkább előtérbe állította az *anyanyelvet* is. A 14. században már minden nagyobb európai városban megtalálhatók voltak a kereskedelmi számtant, ügyvitelt, közigazgatási adminisztratív ismereteket tanító *magániskolák*, a pénzügyi számtant, üzleti levelezést oktató mesterek. Ezeknek az ismereteknek a tanításban nagy szerepet kapott a latin nyelv mellett már a nemzeti nyelv is. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek magániskolák (ún. „zugiskolák”) voltak, s ilyen tartalmú tananyag tanítására nem került sor a nyilvános városi iskolákban.¹

Hazánkban is működtek ezek a mesterek és magániskolák. Konkrét adatunk azonban nincs arról, hogy tevékenységükben milyen szerepet kapott a magyar nyelv. Középkori városaink kereskedőinek legnagyobb része egyébként sem volt magyar.

Ezzel ellentétben számtalan adat tanúsítja, hogy a 15. századi „városi” iskolákban nemcsak latin szó hangzott, de a magyar nyelvet is segítségül hívták a magyarázatoknál, a tanulásnál, a beszédgyakorlatoknál, s magyarul történt említés sok magyar vonatkozású dologról. Mindez a városok magyar rétegeinek megnövekedett művelődési igényeit jelzi már.

15. századi városaink iskolái egyházi intézmények voltak, akárcsak a nyugati országokban. Középponti tanulmányi anyaguk a latin grammatika volt, az olvasás-írás megtanulása után ezt tanulmányozták hosszú éveken keresztül, később némi retorikával és poétikával kiegészítve.

Az alapvető készségek: *latin szövegek olvasásának, majd írásának* megtanulása természetesen anyanyelvi magyarázattal történt, a latinul nem tudó gyermekek másképpen nem sajátíthatták el ezeket a fontos kezdő ismereteket.

Az olvasás-írás gyakorlásával párhuzamosan elkezdődött a latin grammatika tanulása. Ennek első szakasza, de később, az egész iskolás időn át tartó állandó feladata volt a *szótanulás*, az anyanyelvi környezetben nevelkedett gyermek latin szókincsének megalapozása. Jól tudjuk, hogyan történt ez hazánkban, mert három, magyar városban működő középkori iskolamester és két magyarországi diák írásbafoglalt latin—magyar szójegyzéke ránk maradt, melyek jól tájékoztat-

¹ A 15. századi városi iskolákról és a magániskolákról részletesebben lásd „Világi oktatásunk kezdetei” című tanulmányomat (Pedagógiai Szemle, 1962. 7—8. szám, 620. l.)

nak bennünket erről az oktatási szakaszról. Eddig csak a nyelvtudomány művelői foglalkoztak ezekkel a szógyűjteményekkel, pedagógiatörténészek nem. Pedig ezek az alsófokú iskolázás legkorábbi magyar nyelvű emlékei, az első magyar tanítói kézikönyvek és diák-füzetek.

Szójegyzékeink magyarországi alaptípusa megközelítőleg a 14. század második felében keletkezett. Ennek egyik legrégebb változata a *Königsbergi-szójegyzék*: 100 magyar szót tartalmaz. A *Besztercei-szójegyzék* 1310 magyar szavát 1380—1410 körül másolta TÓT GYÖRGY, valamelyik erdélyi város iskola-mestere. A legtöbb magyar kifejezést a *SCHLÄGLI-szójegyzékben* találjuk: 2140 szópárját négy-öt év alatt tanulta meg a középkori diák az 1400-as évek táján. Töredékes a *Soproni-szójegyzék*: csak 217 szóra terjed. 1430—1440 körül írta le egy soproni tanító, aki a városi tanácsban is tevékenykedett. Még kevesebbet, 32 magyar szót jegyzett le, példamondatain kívül, ROTENBURGI JÁNOS budai diák 1420 körül.²

Mi volt a szerepük, hogyan használták ezeket a szójegyzékeket a 15. századi városi iskolákban?

A korabeli (de még a 16—17. században is többször megismételt) iskolai rendelkezések szerint a tanulóknak minden napra néhány latin szót kellett anyanyelvi jelentéssel együtt megtanulniuk. A bécsi iskola utasítása szerint például 1446-ban „die jungsten. . . zwai wort mit ir auslegung” tanultak meg nap, mint nap, Nürnbergben pedig 2—4 szót íratott le a tanító naponta a kisdíákokkal 1485-ben.³ Ezt a hagyományos eljárásmodot kodifikálták a 16. századi „Schulordnung”-ok idevonatkozó fejezetei. Az egyik rendtartás ennek eredményeképpen évente 400—800 kifejezés betanulását vette tervbe. Kell is ennyi, mert a folyékony latin beszéd a minél több tárgykörre kiterjedő, választékos szóbőségtől függ. Ezért nemcsak a leghasználatosabb kifejezéseket kellett ismerniük a tanulóknak, hanem a tőlük sok esetben távolálló, részben ismeretlen fogalomkörök szócsoportjait is, ami anyanyelvi szókészletüket is jelentősen kitérítette. Mindezek elsajátításának az iskoláskorban kellett megtörténnie, amikor friss és tapadó az emlékezet.⁴

Érdemes áttekinteni, milyen témákról folytak a beszédgyakorlatok, *milyen fogalomkörök* szósorozatait tanulták meg a városi iskolák diákjai az itt töltött 4—5 év alatt?

Leggazdagabb gyűjteményeink: a Schlägli- és a Besztercei-szójegyzékek a következő csoportok szerint tartalmazzák a megtanulandó szavakat:

Az Isten és tulajdonságai; az ég, nap, hold, csillagok; a víz, hó, jég, szél, s a velük kapcsolatos természeti jelenségek, az égtájak; a hét és napjai, a napszakok.

Az ember életének fő szakaszai, a nemek, családi kapcsolatok, rokonság; az emberi test részei.

Állami, egyházi és városi tisztségviselők; nép- és országnevek; a katona felszerelése és fegyverei, rangok; ítélet alá eső bűnök.

² Kiadásaik: MELICH JÁNOS: A Königsbergi-szójegyzék. Magyar Nyelv, 1916, 145, 258.; FINÁLY HENRIK: A besztercei szószeret. Budapest, 1892., SZAMOTA ISTVÁN: A Schlägli magyar szójegyzék. Budapest, 1894., HÁZY JENŐ: A soproni magyar—latin szójegyzék. Budapest, 1924., Rotenburgi János jegyzete: PAIS DEZSŐ—JAKUBOVICH EMIL: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs. 1929. 277.

³ JOHANN MÜLLER: Quellenschriften und Geschichte des deutschsprachlichen Unterrichts. Gotha 1882. 212. és 57. jegyzet, FRANZ THALHOFER: Unterricht und Bildung im Mittelalter. München 1928. 113.

⁴ R. VORMBAUM: Die evangelischen Schulordnungen des 16. Jahrhunderts. Gütersloh 1860—1864. I. 751, 780, II. 592, I. 151, II. 744, III. 86, I. 192, 301, III. 78; I. 189.

A föld felszíni formái, vízrajzi fogalmak, a vízi közlekedés, a vitorláshajó és részei; a halak fajtái, a halászat.

A ház és részei, a kertész és szerszámai, virágok, fűszernövények, a konyhakert, terményei; a gabonafélék, a földművelés munkaműveletei és szerszámai.

Az udvarház és részei, alkalmazottai, munkáik, eszközeik, a konyha, a hálószoba, a ruházatot, szövet- és bőrfélések.

Néhány mesterség, a munkafolyamatok és szerszámok neve: kovács, ács, kőműves, takács.

Néhány háziállat és a velük foglalkozó emberek: a ló fajtái, felszerelése, a szekér és részei; a szarvasmarha, kecske, bárány, tej és tejtermékek; a sertés, a kutya.

A szőlő, a szőlőtermesztés, a bor, a szüret.

A gyümölcsösök fái és gyümölcsei; az erdő és fái; a fa részei, a bokor.

Ház körüli és erdei állatok, vadállatok, bogarak, rovarok, madarak. Az étkezés és eszközei, fajtái, a különféle ételek; egészség, betegségek.

Hangszerek, zenészek, színészek, különféle szórakozások, játékok.

A szópárok *begyakorlására* szolgált a karban való hangos recitáltatás és a számonkérés, amelyet rendszerint az idősebb tanulók közül kikerülő segéd-tanítók bonyolítottak le. Az ő irányításukkal egymást is kérdezték a tanulók, lehetőleg úgy — szólt az előírás —, hogy az egyszer kérdezett szó aznap már ne szerepeljen.⁵

Az összekapcsolt latin—magyar szavak e gépies tanulásának érdekes tanúja népi gyermekjáték-dalaink egyik gyakran visszatérő kifejezése: *ciceri borsó* vagy *csicseri borsó*. Hogyan került ez a jelző főnévnek tűnő fogalom mai gyermekeink ajkára? A latin „cicer” borsót jelent, s a tanulás folyamán az állandó ismétlés egyúvé asszociálta, állandó kapcsolatá tette a latin és a magyar szót már a középkorban. A Schlägli-szójegyzékben is így olvasható: „cicer — chicer borsó”. Egyébként nem véletlen, hogy éppen a borsó e két neve kötődött össze: fontos „tanész-köz” volt ez a középkori s a későbbi kisdíák kezében: vele tanulta meg a számolás elemeit.⁶

Tehát a tanítók adták a tanulóknak az *előre kerülő szavakat*, magyar jelentésükkel együtt. Saját maguknak ezért volt szükségük a megfelelő csoportokba rendezett szavak gyűjteményére, a „nominal” vagy „nomenclatura rerum” elnevezésű összeállításokra.⁷ Ezeket a már meglévő és közkezen forgó szójegyzékekből másolták le. Magyar szójegyzékeink szoros kapcsolatot mutatnak a nyugat-európai nyelvterületek szójegyzékeivel, de mégsem szolgál másolásokról. Összeállítók a magyar körülményekhez alkalmazva, tágították, illetve szűkítették az egyes fogalomköröket.⁸

Fentebb felsorolt szójegyzékeink közül a Königsbergi-szójegyzék *tanulók által leírt szöveget*, egy hártyalap két oldalán.⁹ Nem valami rendszerető diákok

⁵ Uo. I. 501, 241; I. 584, III. 216, III. 81.

⁶ Vö.: Magyar Népzene Tára. Budapest 1951. I. 622—624. sz. A balázsjáró diákok hivatgatójából:

„Megtanulnád te is, fiam, hamar a diákszót,
három-tíz megolvadni a csicseri borsót...”

Magyar Népzene Tára. Budapest 1953. II. 77, 82, 88. sz.

⁷ A Hagenau-i iskolában a 14. század végén a tanítónak „Namenbuch”-ja volt. (THALHOFER i. m. 115.)

⁸ A szójegyzékek kialakulásának európai távlatairól: GÁLDI LÁSZLÓ: Középkori szójegyzékeink új kiadásáról. Magyar Nyelv, 1950. 29. Az alapforma 14. századi keletkezését érdekes adattal világítja meg ugyanő: Flandriai szövetnevek középkori szójegyzékeinkben. Magyar Nyelv. 1940. 22.

⁹ Teljesen alaptalan JAKUBOVICH EMIL vélekedése (Ő-magyar olvasókönyv 259 l.), szerinte a Königsbergi-szójegyzék nem iskolai, hanem kancelláriai célra készült. A kancelláriákban azonban semmi módon nem tudták használni az ilyen rendszerezés alapján összeállított szó-

lehetek lejegyzői: az egyes fejezetekből csak néhány szót ragadtak ki s ezeket is összezavarva, rendetlenül írták le, ritkább-sűrűbb sorokra tördelve. Valószínű, hogy olyan magyar városban tanultak ezek a diákok, ahol az iskolamester németül is tudott s a magyar szavakat is német hangjelöléssel íratta le tanulóival. Ugyanezek a megállapítások ROTENBURGI JÁNOS szógyűjteményére is vonatkoznak.¹⁰

A másik három szójegyzéket *tanárok írták le maguknak*, szépen rendezett sorokban, pontosan feltüntetett fejezetbeosztással, részletes, bő szóanyaggal.

Bár a szavak betanulása gépiesen történt, *a szavak ismertetése, kikérdezése sok esetben bizonyos fokú fogalomtisztázással is együtt járt*, természetesen anyanyelven. Amikor például a tenyérrel kapcsolatos szavakat tanulták (kéz, ököl, marok, tenyér, arasz, ujj, hüvelyk, mutató-, közép-, gyűrűs- és kisujj, köröm),¹¹ a leírással nyilvánvalóan együtt járt a bemutatással egybekötött magyarázat. Ezt a vélekedést egy külső, formai sajátosság is alátámasztja. Nem a Schlägli-szójegyzék 2130. számú szavára utalunk, amely a szavaknak egyik nyelvről a másikra való fordítását „magyarázat”-nak nevezi, mert ez a kor magyar nyelvű kódexeiben általában így történik. Sokkal szembetűnőbb, hogy szójegyzékeink csoportosítása és szófelsorolása a középkori latin nyelvű „*vocabularium*”-ok, vagyis értelmező szótárak *beosztását követik*. A szavak — s rajtuk keresztül a dolgok, jelenségek — ilyen tartalmú csoportosítását a sevillai Isidorus alkotta meg a 7. század elején, „*Etymologiarum libri XX*” című lexikonjában, éppen a dolgok jobb megértésének, az összefüggések világosabb felismertetésének célzatával. Az ő nyomában haladtak, egyre gyarapodó szócsaládokkal, a középkor többi, hasonló tartalommal és céllal készített művei. De ugyanilyen felosztásban közölték anyagukat a középkori „természettudományos” munkák is, amelyek „a dolgok tulajdonságait” akarták megmagyarázni.¹² Ugyancsak ilyen fejezetekbe sorolva tárgyalta ezeket az anyagrészeket az igen elterjedt középkori tankönyv, a „*Physiologus*” is. *Maga az ily módon történő felosztás tehát a szavak, dolgok megmagyarázásának szándékát tükrözi*. Ezért készült ugyanilyen rendszerezésben ezeknek a középkori szómagyarázó könyveknek egyik késői leszármazottja, COMENIUS elemi olvasókönyve, az *Orbis Pictus* is. Azon az úton, amely az ilyen-

sorozatokat. Egészen más feladatuk volt az ott szükséges formuláskönyveknek, levélmintagyűjteményeknek, címkatalógusoknak, esetleg ábécé-rendbe szedett szótáraknak. A Königsbergi-szójegyzék, mint említettük, hiányos, mert diákok leckeként készítették, de szócsoportjai jól látható módon a teljesebb, „tanári” szógyűjtemények megfelelő fejezeteiből származnak: családi kapcsolatok, rokonság; érzékszervek, lelki jelenségek; jó és rossz emberi tulajdonságok; világi tiszttségviselők, úr-szolgá viszonyok; ruházat, lószerszámok. Mindez nem zárja ki, hogy a feljegyzés, mint a „végzett” diák személyi tulajdona később elkerüljön a kancelláriába. A Soproni-szójegyzéket tartalmazó lapokat is városi számadás-könyvek bekötésére használták.

¹⁰ JAKUBOVICH EMIL ezt a feljegyzést „nyelvmester”-nek nevezi (Ó-magyar olvasókönyv 277. l.), amelyet állítólagos német anyanyelvű készítője azért írt le, hogy segítségével magyarul tanuljon. Nem valószínű azonban, hogy a 15. század első felében, a szóbeliség korában, valaki magyar nyelvtanulás céljából latin szövegek írásához folyamodjék, hacsak nem feladatot készít. A Rotenburgi János könyvében található szavak az ismert szójegyzékek csoportalkotási eljárás módját követik, még az obszcén szavak is, amelyek ekkor nem számítottak illetlen kifejezéseknek, megtalálhatók ott. A néhány párhuzamos német szó, a németes írásmód (amelyek nyomai szintén fellelhetők a többi szójegyzékben), csak azt mutatja, hogy diákunk tanára jártos, esetleg jártosabb volt a német nyelvben és helyesírásban. Középkori soknyelvű városainkban ez egyáltalán nem volt ritkaság.

¹¹ Ezek és a továbbiakban idézett szó-példák a SCHLÄGLI-szójegyzékből valók, mai olvasásban. Az érdeklődő szakember SZAMOTA említett kiadásának tartalommutatója alapján könnyen rátalál a betűhív alakra.

¹² Pl. BARTHOLOMAEUS ANGLICUS: De proprietatibus rerum.

féle, haladószellemű, polgári felfogású művekhez vezetett, fontos szakaszt jelentettek 14—15. századi kéziratok szójegyzékeink.

„Itt könnyen megtalálható, hogy az egyes szavak, kifejezések hogyan alakultak ki, honnan származnak, hogyan kell leírni és kiejteni azokat, miképpen magyarázzák jelentésüket. . .” — írta JOHANNES BALBUS de JANUA genuai dominikánus 1268-ban kibocsátott és igen elterjedt „Summa quae vocatur Catholicon” című értelmező szótárának ajánlásában.¹³ Ebben és a hasonló tekintélyes és terjedelmes művekben latinul állt a szavak magyarázata. Az alsófokú oktatás céljaira készített szerény kivonatainkban: *a szójegyzékekben a magyar kifejezés pótolta a latin szófejtést.* Néha azonban szükséges lehetett a szó szerinti latin fordítás mellett a *tanító néhány rövid megjegyzése, kiegészítése* is. Jó példát nyújt erre a fentebb említett Catholicon egyik 1470 táján nyomtatott és Erdély valamelyik iskolájában használt példánya.¹⁴ Itt az iskolamester néhány szavas megjegyzéseket fűzött az egyes latin kifejezésekhez, a magyar nyelvű beírások tanúsága szerint.

Ha például valamelyik tanuló számára nem vált világossá a fogalom az „ascis” szó magyar megfelelőjének — „szalu” — hallatára sem, egy szinonim kifejezés és az eszköz használatának megnevezése — „*kömvészek szekercéje*” — mindent megmagyarázott.

Könnyebben érthetővé vált a „basis” szó jelentése is a körülírás után: „*erős kőfalnak fundamentuma*”. Az „amphiteatrum” magyarázata: „*oly hely, kiből minden felől nézhetni*”. Mit jelent az „alopicia”? „*Hajnak elhullása vagy kopaszság.*” Ki az „atavus”? „*Atyám atyjának atyja.*”

Van eset, amikor a hasonlat világítja meg jobban a latin szó értelmét: a „barrio” azt jelenti: „*Jeiáltak elefánt módra*”. Sokszor inkább a hasonló jelentésű kifejezések sora hasznos: az „appendix mansiuncula” neve nálunk „*erkély vagy tornác vagy felház*”, az „auditorium”-ot „*tanácsház avagy törvényház*” néven ismerjük, az „aquagium” nem más, mint „ *föld alatt való szilip vagy csatorna*”, s az „astrosia” pedig „*testnek ösztövérsége vagy hitványsága*”.

Ezeknek a latin-magyar szópároknek a megtanulása tehát világos vagy kevésbé világos fogalmak kialakítását is jelentette. Ezt megkövetelte az oktatás következő szakasza is: *a megtanult szavakból a beszédgyakorlatok során különféle mondatokat kellett alkotniok a tanulóknak.* Ha a szótanulás során nem alakultak ki legalább halványan körvonalazott fogalmak, akkor itt, a beszédgyakorlatok folyamán, a mondatok megszerkesztése során minden bizonnyal megtörtént.

Hogy a beszélgetésekben kellett felhasználni a megtanult szavakat, mutatja az is, hogy egyrészt nemcsak pusztá felsorolásokat adnak szójegyzékeink, de az egyes megnevezéseket nyomon követik a velük kapcsolatos, rájuk vonatkozó egyéb kifejezések is: például *kígyó-méreg-mérges* vagy *kakas-tyúk-toll-fészek*, a *hurka-félék* elé a *böllér* került, a *só* mellé meg a *sótörő*. Vannak olyan rövid részek a szósorozatokban, amelyek egyáltalán nem illenek bele a csoport témakörébe. Ezek éppen a témától elkanyarodott beszélgetések során alkalmilag előkerült és lejegyzett szavak.

E beszélgetési gyakorlatok jellemző példája a ROTENBURGI JÁNOS budai diák könyvében található feljegyzés. A Königsbergi-szójegyzékhez hasonlóan egy tucatra való latin—magyar szópárt találunk itt, kiragadva a családi kapcsolatok, rokonság, enni- és innivalók, fegyverek, ruházat fogalomköréből, amelyet

¹³ „. . . ibi facile inventur, unde dictiones formentur et derivantur, quomodo scribantur et proferantur, qualiter exponantur et etymologicentur.” JOHANN BÄBLER: Beiträge zu einer Geschichte der lateinischen Grammatik im Mittelalter. Halle 1885. 181.

¹⁴ MELÍCH JÁNOS: A brassói latin—magyar szótár-törredék. Budapest 1905. Az idézett értelmezések a 30. 16, 18, 19, 11, 22, 16, 18, 35, 27. oldalairól.

néhány napi leckeként, kusza, zavaros írással írt le a kódex egykori tulajdonosa egy üresen maradt lapra. A szavak mellett azonban — eltérően a „szabályos” szójegyzékektől — néhány, a tanult szavakból alkotott mondatot is találunk.

A jegyzékben szerepelnek például az *asszony*, az *ing*, és a *saru* szavak. A belőlük szerkesztett mondatok: *Asszony, mossad ingemet! Végy énnekem egy sarut!* Vagy az evés-ivás variációi: *Vagyon-e bor? Kulcsár, adj te kenyeret, adj te bort! Nem adott. Szakács, adj te húst!*

A bemutatással történő magyarázatra is találunk bizonyítékot: az írószerek latin nevét gyakorolva ezt a párbeszédet örökítette meg diákunk: *Ennek mi neve? Toll. Tiéd-e ez? Nem. Kié ez?*

A tanulók nyelvyagkorlatait különféle kéziratos, majd nyomtatott társalgási könyvek segítették. Ezekben a tanuló — a szójegyzékek csoportosításához hasonló témakörökben — kész párbeszédet találhatott, amelyeket megtanulva és az iskolában begyakorolva a köznapi latinság fordulatait sajátíthatta el. *Az első magyar nyelvű nyomtatvány éppen egy ilyen gyakorlókönyv*, HEYDEN SEBALD német tanító „*Puerilium Colloquiorum Formulae*” című könyvének magyar értelmezésekkel ellátott kiadása 1527-ből.¹⁵ Az eredeti mű maga egy 15. századi szerző: PAULUS NIAVIS „*Dialogus parvulis scholaribus*” címmel ellátott összeállítása nyomán készült. A 27 beszélgetés latin alapszövege mellett ott van a német, a lengyel és a magyar szövegváltozat, amely nyilvánvalóan a korábbi anyanyelvi magyarázatokat váltotta fel. A magyar szöveget a nyomtatás idején Krakkóban tartózkodó SYLVESTER JÁNOS, a későbbi nagy hírű tanítómester készítette.

E társalgási gyakorlókönyvekből is kitetszik, hogy az idők fordultával mennyire megváltozott az iskola. Érdekes egybevetni, amit a 11–13. század kisdíákja mond el ALFRIC BATA latin beszélgetési könyvében a számukra is kötelező négy nappali és négy éjszakai szolozmázásról, a tanulás szigorú rendjéről, azzal, amit PAULUS NIAVIS, illetőleg HEYDEN SEBALD ad a beszélgetők szájába. Az ő diákjaik városi gyerekek, akik otthonról járnak az iskolába, nem papi, hanem világi pályákra készülnek. Az évszázados különbség szemléltetésére álljon itt két példa. Az első ALFRIC könyvéből:

„— Ki kelt fel éjjeli szolozmára?

— Néha meghallom a jelzést és felkelek; néha a mesterem ébreszt fel keményen, virgáccsal.”¹⁶

S egy rövid részlet a másik szerzőtől:

„— Hallod-e, serkenj fel! — Hadd aludjam!

— Ideje felkelni. — Még meg nem virradott!

— Nyisd fel szemeidet! — Még igen álmosak! . . .

— Nem szégyenled, te számár! . . . — Még aluszom egy keveset . . .”

HEYDEN SEBALD beszélgetési könyve a 15. századi városi iskolának, az iskolában folyó munkának is hű képét adja. Egyik dialógusa például a fentebb részletezett szótanulásra, a szavak leírására, az iskolai beszélgetésre, a tanító magyarázatára utal:

Az egyik fiú játszani hívja barátját, de az nem megy:

„— Honn kell lennem. — Mi dolgod vagyon? — Írnom kell . . .

— Azután mit tesz? — Hallgatott leckéimet tanulom.

— Hogyhogy azt teszed? — Gyakorta elolvastván.”

(Ide kívánczok a selmecbányai polgárok panasza: nem jó tanítás folyik iskolájukban. A szavakat, szövegeket csak elolvassák, de nem magyarázzák meg, nem ismételtetik át a beszélgetés folyamán, s nem kérdezik ki a nagyobb fiúk — írták 1538-ban.)¹⁷

¹⁵ Betűhiv kiadása: MELICH JÁNOS: A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány. Budapest, 1912. Az idézett részek a 9, 56, 30, 47. oldalról.

¹⁶ Idézi FINÁCZY ERNŐ: A középkori nevelés története. Budapest 1926. 172.

¹⁷ „. . . nam lectiones quidem perlegi, sed ita, ut omnibus liberum reliquatur repetendi negotium, neque quicquam a pueris exigi per praeceptores.” BÉKEFI REMIG: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Budapest 1910. 452.

Az olvasás viszonylagos egyszerűsége mellett bonyolult technikai nehézségei vannak az írás megtanulásának:

„— Csináld meg énnekem ez pennát! — Vagyon-e késed?

— Vagyon, de igen éltelen. — Élesbet hozz...

— Temérdekét akarsz avagy vékonyt? — Közepet akarok.

— Add az tintát! — Ihon az kalamáris.

— Adj papirost is! — Az is készen vagyon.

— Az papiros igen foly. — Nincs más.

— Mit akarsz, hogy írjak? — Írj literást.

— Te is úgy tanulsz írni? — Úgy.

— Gyakorta írj! — Úgy teszek, amint parancsolod.”

A városi iskola tanítója csoportonként tanította a tanulókat, s míg egy csoporttal foglalkozott, a többi önállóan tanult. De ezek a kisdíákok sem tagadták meg gyermeki mivoltukat, s nekik is jobban esett a golyózás, mint a tanulás:

„— Jaj nekünk, atyámfia! — Micsoda? Mit reszketsz?

— Az mester megjöve!... — Látta-e, hogy mi játszunk?

— Ez az oka, miért félek!... — Vesd el az golyóbisokat!

— Nyissuk fel az könyveket! Eképpen alit (gondol) minket tanulni.”

Állíthatjuk tehát, hogy a 14—15. századi Magyarországon a városok iskoláiban a latin grammatika keretében, a *latin szavak megtanítása és begyakoroltatása során soktermészeti és társadalmi jelenség, dolog fogalmát alakították ki a tanulóknban. A fogalmakat magyarul is megnevezték, a fogalmak megvilágítására pedig magyar nyelvű magyarázat szolgált. Ezért ezeket a szójegyzékeket a mai alsótagozatos „környezetismeret” tananyagának tárgykörönként meghatározott, írásbafoglalt 14—15. századi vezérfonalának, beszélgetési témajegyzékének tekinthetjük.*

Tanulságos lesz, ha néhány fogalomköréből egy-egy részletet kiemelünk, alaposabb elemzés céljából.

Bőséges szóanyag szemlélteti például az *emberi test részeit*. A korabeli anatómia legtöbb szava szerepel itt. Nézzük a *fejfel* kapcsolatos kifejezéseket:

Külső részeiről: *üstök, tető, fültő, nyakszirt*; belsejéről: *agyvelő* („agylágy”); az arcról: *orca* (arc) *szín, szeplő, homlok*.

A hajra vonatkozóak: *hajszál, hosszú hajú, hajbokor, sűrű haj* („bócér”), (*haj*) *fodor, bodorított haj* („cirus”), *fésű* („hajválasztó”).

Az itt elhelyezkedő érzékszervekről:

szem, kis szem, látás („látat”), *szemöldök, szemfehér, pupilla* („szemfény”), *könny*;

fül, hallás, fülnyílás („füllik”), *fülzsír* („fülvásár”), *süket*;

orr, orrlík, illatos, takony, taknyos.

A szájjal kapcsolatos részokről:

száj, nyeldekítés, nyelek; *fog, fogas, fogatlan, zápfog, rágók*; *íny, nyelv, nyál, izlelek*; *ásítok, csuklok, hortyogok, emészték, torok, torkos*.

Az áll körültek:

ajak, áll, állsont („álltetem”), *szakáll, szakállas, szakálltalan, szőr* („fan”).

A felsorolásból jól élénk tűnik az egyszerű, tapasztalati alapon nyugvó fogalomalkotási eljárás mód. A fej nagyobb önálló szerveinek felsorolása után kisebb részletezések következnek a logikai *felosztás* elve alapján: *fej — szem — szemfehér, szemfény, szemöldök*. Szó esik az adott szerv vagy rész *különféle megjelenési formáiról*: *haj — hajszál, hosszú haj, sűrű haj, hajbokor, hajfodor*; valamint *különböző tulajdonságairól*: *áll — szakállas, szakálltalan*; *arc — különféle színű, szeplős*. Sokszor történik említés a szerv *funkciójáról*: *fog — rágók, nyelv — izlelek, fül — hallás, süket*. Erősíti az alakulófélben levő képet a *vele kapcsolatos eszköz felidézése*: *haj — fésű*.

Szójegyzékeink *nép-, tartomány- és országneveink* segítségével az akkori Európa hozzávetőleges térképét is felrajzolhatjuk. Magyarország megnevezésén kívül szerepelnek a magyar fennhatóság alatt levő területek: *Horvátország, Szerémség, Ráma, Lodóméria, Tótország*, sőt *Székelyország* is. Szomszédaink közül *Német-, Cseh-, Lengyel-, Rác- és Oroszország* nevét említik. További európai országok: *Görög-, Szász-, Olasz- és Franciaország, Anglia, Lombardia, Dalmácia*. A magyar városok kereskedőinek nyugat felé irányuló úticéljait jelzik ezek az országnevek. A nálunk megforduló keleti árusokkal kapcsolatban viszont az *örményeket* és az *izmaelitákat* („böszörmények”) idézték fel a tanulók előtt. Számukra mindezekon kívül nem is létezett más a világ tájai, népei közül, csak a távoli *Szerecsenország*.

Alapos *vízrajzi ismereteket* szerezhettek a diákok a földrajzi fogalomkör ilyen jelentésű szavainak megtanulásával. A vízrendszer részeit a következő szavakon szemléltették: *forrás* („fő”), *csermely* („forraték”), *patak* („csergeteg”), *folyó, tenger*, van *álló ó, halas tó, sziget, ingovány*. Említették a veszélyeket is: *örvény* („örény”), *fenék, mély, árvíz*. A *part* vagy a *part fövényes* vagy *iszapos*. Vízi foglalkozások: *halász, révész, hajós*; az ember vízzel kapcsolatos alkotásai: *híd, gát, csatorna, kút, rév*.

Egy mai gyümölcsösök kert képe tűnik elénk, ha szójegyzékeink *gyümölcsfa-neveit* olvassuk: *alma, körte* („körtvély”), *barack, birsalma, szilva, mandula, cseresznye, meggy, dió, mogyoró, szeder*, stb.

Különösen sok kifejezésből álló szemléletes szókészlet állt rendelkezésre a „*Szőlő, szőlőtermesztés, szüret*” című téma beszélgetési gyakorlataihoz: a vele foglalkozó emberek: *szőlős* (gazda), *szőlőmetsző, szőlőszedő*, a növény részei (*szőlőtő, vessző, levél, fürt, bogyó* („gerezd”), *mag*), a borkészítés (*must, bor, seprő* stb.), a *szüret* („szőlőszedet”) közben használatos eszközök, edények (*sajtó, sajtár, medence* stb.)

Egy másik szakaszban erdeink állatvilága elevenedik meg: *szarvas, gím, gimborjú, őz, kis őz* („őzolló”), *medve* (és „neje” vagyis nősténymedve), *vaddisznó, farkas, „ravasz”* (azaz róka), *vadmacska, nyúl* stb. Mint értékes kézműipari termék, keresett drága árucikk szerepel itt a „*ravaszgerezna*”, vagyis a rókaprém, a „*hölgybőr*”, azaz a hermelin, és az „*evetmál*”, az evetszőrme. A távoli egzotikus vidékeket az *elefánt, oroszlán, párduc, bölény, hiúz, vadló, vadszamár* képviseli, de mint valódi, létező állatfajt tanulták a legendák „*egyszarvú*”-ját, s a mesebeli *sárkányt* is.

Néhány mesterség szakkifejezéseinek közvetítésével a városi dolgozó emberek mindennapi életét ismerhették meg a középkori diákok. A *kovács* műhelyében ott az *üllő, a kalapács* („verő”), az *olló, a köszörű, a fenő*; nyersanyagai a *vas, acél, réz, ón, bádóg*. Leggyakoribb tevékenységére két szó is utal: *patkó, patkolni*, termékei pedig *szeg, sarló, kasza, fejsze, bárd, fűrő, csákány* stb.

Említettük már, hogy a szójegyzékek másolatról másolatra terjedtek az iskolamesterek körében. Lényeges különbségek nem is találhatók a magyar és külföldi városokban használatos szógyűjtemények, azok fejezetcímei, szóanyaga között. Mindezek ellenére az említett szójegyzékeket, különösen a két teljes terjedelműt, mégis sajátosan *magyar jellegűnek* érezzük. Ez nyilvánvaló, hiszen mindennyik mester a mindennapi életben szükséges, praktikus latin nyelvet akarta elsajátíttatni tanulóival, ezért olyan szavakat adtak eléjük elsősorban, amelyek saját szűkebb és tágabb környezetük viszonyait tükrözték. Ezért a gyümölcsfák, konyhakerti növények, fák említésénél a nálunk honosak kezdik a sört, a vízpartok, erdők-mezők madarainak, virágainak nevei magyar tájakat vetítenek elénk.

Bizonyos, hogy a szójegyzékeket olyan mesterek állították össze, akik jól ismerték a magyar nép nyelvét. 14—15. századi iskolásaink izes népi kifejezésekkel soroltak fel sok mezei növényt: *ebkapor*, *kakukfű*, *szamártövis*, *sárvirág*, *ezerjófű*, stb., számtalan csillagot: *szekéricsillag*, *kaszacsillag*, *fiastyúk* („fias tik”). A paraszti gondolkodásmód termékei ezek, nem a latin szakkifejezések szolgái fordításai. Érdekes, hogy a 14—15. században latinul „galaxia”-nak nevezett csillagképet magyar mesterünk „*hadi út*”-nak nevezi és tanítja: a hún—magyar mondavilág „*hadak útja*”-nak költői képével színezi a nemzetközi és népi szakkifejezések sorát.

Fokozta szójegyzékeink hazai használhatóságát, s egyben elősegítette a szavak, fogalmak jobb megértését, hogy az összeállító, majd továbbmásoló mesterek sok esetben a saját vidékükön ismert tájnyelvi kifejezéseket illesztették be gyűjteményükbe a latin szavak megfelelőjeképpen. A „*tintinabulus*”-t az egyik iskolában „*ebtej*”-nek, másutt „*apró bojtorján*”-nak tanították; vidékenként más a „*plantago*” neve: itt „*vízfü*”, ott „*ütifü*”; a „*calagium*” neve „*egérfark*” és „*ökörfark*”; a ló színe „*rubeus*”, azaz *veres*, de a másik helyen *pej*; a „*nycticorax*” — „*éjmadár*” vagy „*lélekmadár*”; a „*subcinerium*”-ot pedig az egyik vidéken szlávosan „*pokrontá*”-nak, más városban meg „*hamuba sült pogácsa*”-nak nevezték.

Bárhogyan is tanították a külföldi iskolákban, nálunk a *császár* neve csak a *király*, *kis király*, *királyné* után következhetett. Csak itt van „*palatinus*”, vagyis *nádorispán* (azaz „*fejedelem után való úr*” — hangzott a magyarázat).¹⁸ Egészen természetes, hogy az országok felsorolásában *Magyarország* és a *magyar* népnév az első. S a hazai föld megismertetésére való törekvés legkorábbi, kezdetleges megnyilvánulását láthatjuk abban is, hogy a 14. századi iskolamester bevette „*tanmeneté*”-be a magyarországi folyók nevét: *Duna*, *Tisza*, *Maros*, *Körös*, *Dráva*, *Száva*, *Temes* — olvashatjuk kezevonását. „*Melyik az igaz út Budára?*” — halljuk Rotenburgi János közvetítésével a diákok beszédgyakorlatát. Magyar iskolásgyermek ekkor írta le először füzetébe: *Balaton*.

A városi iskolák diákjai tehát megtanulták anyanyelvükön megnevezni az őket körülvevő, közelebbi és távolabbi, ismert és ismeretlen dolgokat, tárgyakat, jelenségeket. Okokat nem kerestek, mélyebb összetevőket nem érintettek, fogalmaik statikusak maradtak. Mégis, az anyanyelvi megnevezéssel, magyarázattal, elemi fogalomalkotással a *világ tudatos megismerését* kezdték meg a tanulók. Végeredményben a városi iskolák e *világi szellemű grammatika-oktatásából sarjadtak ki a későbbi századok természetismereti tárgyai*.

Szójegyzékeinket lapozgatva bizonyítottnak vehetjük, hogy a középkori városi iskolákban a tanulók — a fentiekén kívül — még *magyar szövegeket olvasni és írni is megtanultak*. Ez elsősorban a kézműves-iparos rétegek érdekeit szolgálta. A városok korabeli értelmiségének ugyanis a latin nyelvre volt szüksége, a kereskedők, jegyzők, hivatalnokok pedig nem itt, a városi iskolában, hanem a speciális, anyanyelvi levelezést, üzleti számtant, könyvelést tanító „*magán*”-iskolákban szereztek képzettségüket.

A városi iskolába járó gyermekek nagyobb része azonban, akik nem igyekeztek felsőbb iskolákba, az alapismeretek elsajátítása után az iparosmesterek

¹⁸ MELICH: A brassói latin—magyar szótár-töredék 33.

keze alá kerültek, valamilyen mesterség kitanulására. A városi iskola írás-olvasás oktatása jól megalapozta és kiegészítette a céhekben folyó szakmai képzést.

A kézműipar fejlődésének ezen a szakaszán ugyanis *különféle feljegyzések, tervezetek, számítások készítése* is hozzátartozott egyes szakmákban (például ötvös, szabó, asztalos stb.) az iparos-mesterek mindennapi munkájához. Ehhez már elengedhetetlenül szükségessé vált az olvasás-írás tudása. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a középkori iskolázásában az „írás” keretében tanították a számjegyek leírását és kiolvasását is. Jól jelzi ezt a SCHLÄGLI-szójegyzék: a napok megnevezése után sorolták fel a számjegyeket 100-ig tízesével, 1000-ig százasaival, tehát a napokkal kapcsolatban gyakorolták a számolást. A legfőbb követelmény ugyanis a dátumok lejegyzése volt. Számítási műveletek végzése ekkor még nem látszott szükségesnek az általános képzésben. Az iparos-ember számára multhatatlanul szükséges mérések, számolási munkák — amelyek minden szakmában más-más természetűek voltak — elsajátítása a céhekben, a mesterség megtanulása során történt.

Tanulóság a soproni WINKLER MIHÁLY gyámi elszámolója FELBER MÁTÉ tímármester fiának, Jánosnak taníttatásáról. A feljegyzés papírra vetése ugyan tanulmányozott korszakunkon kívül történt már, mégis jól tükrözi az azt megelőző évtizedek gyakorlatát is. Az említett fiú 1531-ben Bécsben, majd 1532-ben otthon, Sopronban járt iskolába, ahol olvasásra és írásra tanították. A következő évben megint a soproni iskolamester tanítványa volt. Ezután 1534—35-ben Gál vargánál lett inas, de lakásáról, kosztjáról és ruházatáról gyámszüleinek kellett gondoskodniuk. 1536-ban ismét felfogadta két évre a varga, de akkor már szállást és ruházatot is adott neki.¹⁹

Hasonló körülmények között folyt le a többi, iparosnak készülő fiú tanulása a 15. század folyamán, vagyis addig jártak iskolába, amíg meg nem tanultak írni, olvasni, azután beálltak inasnak, hogy idővel legények, majd mesterek legyenek. Ahogyan egy városi kézműves levelében olvashatjuk az 1500-as évek-ből: „... az elemi ismereteket erdélyi iskolákban, Brassóban és Kolozsvárott tanultam”²⁰

A városi iskolázás eredményességének tulajdonítható, hogy a 15. században a mesterek egy része tudott már olvasni. Sőt már az inasok számára is előírhatták — ahogyan több 15. századi céh-szabályzatban olvashatjuk —: „köteles szorgalmasan misére járni, prédikációt hallgatni és jó könyveket olvasni.”²¹

Belőlük, az egyre erősödő, tekintélyesedő kézműves-iparos rétegből alakult ki Európa-szerte a városok új szemléletű, anyanyelven olvasó, könyvforgató tábora a század második felében.

Néhány soproni kézművesre vonatkozó adat az európai városok viszonyait világítja meg: 1457-ben MALCZER KLAUS a híres Nagy Sándor-regényt és a közkedvelt középkori elbeszélés-gyűjteményt, a Gesta Romanorum-ot olvasta. STUDEL MIHÁLY egyik könyvét 1499-ben „az én legkedvesebb könyvem”-nek nevezi. Végrendeletében több kötetről („az összes többi könyvem, amim van”) intézkedik. MAUTERER MIKLÓS könyvtára ez idő tájt a következő művekből állt: „6 könyv, 1 biblia, 3 prédikációs könyv, 2 kalendárium és 5 kis könyvecske.”^{21/a}

A mi céheinkben is bizonyára sok buzdítást kaptak az inasfiúk magyar nyelvű könyvek, elsősorban a *Biblia* olvasására. Ez a könyv ugyanis a 15. század

¹⁹ HÁZY JENŐ: A soproni plébániai iskola. 5.

²⁰ BRANDSCH HENRIK: Az erdélyi szászok falusi iskolái. Kolozsvár 1912. 14.

²¹ „Soll ... mess und Predigt hören und gute Bücher lesen.” DRIESCH—ESTERHUES: Geschichte der Erziehung und Bildung. Paderborn 1953. 186.

^{21/a} HÁZY JENŐ: Sopron szabad királyi város története. Sopron 1923. II/I. 86, 261, 267.

zad folyamán számtalan magyar nyelvű másolatban forgott közkézen. A pálos BÁTORI LÁSZLÓ bibliafordítása előtt nálunk is a különféle eretnek-mozgalmak állították előtérbe a hazai nyelvű Biblia olvasását. „Miért ne lehetne a szentírást... német, olasz, cseh vagy magyar nyelven olvasni?” — hirdették.²² Ezek az eszmék elsősorban városaink iparosainak körében találhattak termékeny talajra. A huszita tézisek egyik lényeges pontja például, itt, az olvasni tudó iparosok között nagyobb jelentőséget nyert, mint faluhelyen: a gyülekezetben több jog jár azoknak, akik értenek az olvasáshoz.²³ A délvidéki huszita zendülés szervezője, BÁLINT szabó mester is egyike lehetett ezeknek az olvasni-tudó laikusoknak.²⁴ Nem meglepő, hogy első, legterjedelmesebb ismert biblia-fordításunkat, az ún. Huszita Bibliát két mezővárosi világi pap fordította magyarra, de nem valamely zárt szerzetesi közösség, hanem javarészt iparosemberekből álló huszita gyülekezetük részére. Az anyanyelvű Bibliát a 15. század folyamán sok változatban terjesztették a nép között az eretnekeket üldöző ferencesek is. A Jordánszky-kódexet másoló szerzetes a következő szavak kíséretében adta közre munkáját: „Az szent evangéliombeli igéknek beszédit kell mi nekünk írunk, beszélleünk és olvasnunk nagy kívánsággal és lelki ájtatossággal, minden hív keresztyénnek...”²⁵

Itt jegyezzük meg, hogy a szójegyzékek, ezek kifejezés-készlete, illetőleg a városi iskolák fent részletezett anyanyelvi oktatása kimutatható hatást gyakorolt a Huszita Biblia, s talán a többi 15. századi magyar nyelvű, a nép szélesebb tömegei számára készített, latinból fordított művek nyelvezetére, szókincsére. E kapcsolat részletes kifejtésére nincs terünk, de a Huszita Biblia néhány példája is eléggé nyilvánvalóvá teszi állításunkat.

Hétköznapi, „vulgáris” magyar beszéd volt az iskola nyelve, távol a liturgikus szövegek magasztosságától, a teológiai művek szubtilitásától. Ennek a nyelvnek a szavak által közvetített, s a szótanulás-szómagyarázat által tudatosított fogalmai éltek a fordítók emlékezetében. Jól megfigyelhető, hogy a többféleképpen fordítható latin kifejezéseket általában azzal a szóval fordítják, amelyik a szójegyzékben található, még akkor is, ha ezzel eltorzul az eredeti szöveg értelme.

Az „azymus” szó például közönséges „pogácsa” néven szerepelitt, akárcsak a SCHLÄGLI-szójegyzékben, nem pedig a hivatalos „kovásztalan kenyér” értelemben, a palesztíniai fügefá, a „sycomoros” csak egyszerű „szederfa”, „Etiopia” pedig „Szerecsenország”, a szójegyzékek magyarázatának megfelelően. A „sudarium” nem „kendő” a bibliafordításban sem, hanem ahogy az iskolában tanulták: „katrinca”, a „vipera” a közös „aspis cornuta” elnevezésnek megfelelő „szarvas kígyó” a szójegyzékben, „kecske kígyó” a Huszita Bibliában. Az „alsóruha” jelentésű „tunica” helyett női ruhadarabot: „szoknyát” írtak a fordítók, s a „sabbatum” sem a szombati napot jelentí náluk, hanem „ünnep”-et, mert így emlékeztek vissza az iskolában tanult szó-párokra. A „funiculum” szó jelentése a szójegyzékben „hajkötél”, ezért a bibliafordítók a „funiculum maris” kifejezést (tengerparton lakó népek) így magyarították: „tengernek kötelét. lakják”.

A különféle eredetű szentírásfordítások részei, más magyar nyelvű szövegek társaságában helyet kaptak a világiak számára készült vallásos könyvekben. Bizonyára a tehetősebb polgárok is rendelkeztek olyan imádságos könyvekkel, mint amilyeneket a romantikus életű MAGYAR BENIGNA, KINIZSI PÁL felesége készített magának a vázsonyi pálosoknál 1493 táján, még 1513-ban.

Sok ezekhez hasonló, magyar nyelvű, ó- és újszövetségi részleteket, zsol-tárokat, imádságokat, legendákat, énekeket tartalmazó kötetet írtak, másoltak

²² TÓTH-SZABÓ PÁL: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Budapest 1917. 48.

²³ „Laici litterati conficiunt corpus et sanguinem Christi et tenent, quod possint conficere.” KARDOS TIBOR: A laikus mozgalom magyar bibliája. Budapest 1931. 30.

²⁴ Uo. 19.

²⁵ Nyelvémléktár II.

ekkorajt, különösen a 15—16. század fordulóján, legtöbbször kolostori műhelyekben. Ezek közül számos, épségben maradt, szép példányt őriznek, kéziratraink. Meg kell azonban említenünk velük kapcsolatban: *ma már igen egyoldalú törekvésnek tűnik a századelejei irodalomtörténetnek az az igyekezete, hogy e kódexeket minden körülmények között kolostori használatra vezesse vissza.* Közülük sok valóban a férfi- és női szerzetesrendek zárdái számára készült, ez tartalmukból kétségtelenül megállapítható. Jónéhányukban azonban nem található semmiféle jel a kolostori igénybevételre. Ilyen esetekben joggal feltételezhetjük, hogy *más olvasóközönség számára állították össze őket.* A 15. század második felében ugyanis — fentebb néhány példát már láttunk —, mások is igényeltek könyveket saját használatukra, elsősorban a terebélyesedő értelmiségi réteg: a városokban vagy falvakban működő világi papok, iskolamesterek, jegyzők, hivatalnokok s a városi polgárság egyéb, olvasáshoz értő csoportjai. Bártfa városa például 1419-ben jelentős pénzüsszeget, két arany forintot fizetett ki két másolónak, mert a bírónak „*propria pro persona*” könyveket készítettek.²⁶ A ma Döbrentei-kódexnek nevezett kötetet a klerikus Halábori Benedek közjegyző másolta 1508-ban, talán saját magának, a Pozsony-kódexet meg MIHÁLY deák állította össze. „Az Somodi néném könyve ez” — írta bele a másoló a Weszprémi-kódexbe. De ugyanígy joggal gyaníthatjuk, hogy az 1506-i WINKLER-, az 1508-i NÁDOR- s az 1520-i DEBRECENI-kódex is világiak kegyes olvasmány-gyűjteményének készült.²⁷

A 16. század elején írt Gyöngyösi-kódex első tulajdonosa PÁL bíró volt, a Peer-kódex pedig egy SIMON nevű világi férfi számára készült. „Méltoltass irgalmasságot tenned én atyámmal, anyámmal, bátyámmal, húgaimmal, fiaimmal...” — sorolja fel kiterjedt családjának tagjait az egyik ima.²⁸ Mindkét könyvben ott található a kor egyik legszebb költeménye, VÁSÁRHELYI ANDRÁS pesti ferences nép-éneke Szűz Máriáról: „Angyaloknak nagyságos asszonya...”, amely világiak templomi énekéül íródott. De korántsem csak vallásos szövegek találhatók ezekben a gyűjteményekben. Pál bíró könyvében a Mátyás király emlékezetére szerzett népi gyökerű szép dal olvasható, amely — bizonyára nem véletlenül — a huszita kantilénák ritmusát követi. A másik kötetbe beírták APÁTÍ FERENC híres „Feddő ének”-ét is, melyben a köznemesi párti szerző a főnemesek, főpapok s a parasztok bűneit ostorozza.

De *kimondottan világi témájú olvasnivalót is találhattak maguknak azok, akiknek igényei erre is kiterjedtek.* A középkor kedvelt „regényei”: Nagy Sándor története, a „Gesta Romanorum” című novellagyűjtemény, a trójai háború története ismert volt a magyar városokban is, éppen az iskolák közvetítésével. Latin címen szerepelnek ugyan a korabeli katalógusokban, de például a „Historia Trojana”-ról éppen a legújabb filológiai kutatás derítette fel, hogy a középkor folyamán több magyar nyelvű fordításban, másolatban, illetőleg átdolgozásban forgott közkézben.²⁹ *S ezeket nyilván azok olvasták, akik nem tudtak latinul.*

Sok városban ekkor már *könyvtár* is működött, amelyek számára sok örök-hagyás történt a könyvekkel rendelkező városiak részéről. Bár a teológiai és világi, latin és anyanyelvi könyvállomány elhelyezése a templom vagy a plébánia

²⁶ „Item duos scriptores mittit libros scribere propria pro persona . . . 2 flor in auro.” FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Budapest 1885. 287

²⁷ Nyelvelméltár II., XI., XII., XIII.

²⁸ Nyelvelméltár II.

²⁹ HADROVICS LÁSZLÓ: Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. A MTA nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei. V. 1—4. sz.

egyik helyiségében történt, ezek mégsem csak az egyháziak magánhasználatára szolgáltak, hanem a város írástudó, olvasáshoz értő lakosai is igénybe vehették. Elnevezésük az egykori iratokban szintén nyilvános voltakra utal. Egy bécsi keltezésű végrendelet könyveket hagyományozott 1473-ban „ad librarian Kremniciae”, vagyis Körmöcbánya könyvtára részére, de már a 14. században említik a lőcsei Szent Jakab-templomban levő, a 15. században pedig a Szent György-kápolnában elhelyezett városi „libraria”-t. Bártfán a 15. század vége felé 75 kötetből állt a könyvtár, a nagyszombeni plébánián viszont 240 darab könyv volt 1370—1500 között.³⁰ A kölcsönvétel módjára a „Catholicon” szójegyzék „antibiblum” szava világít rá, amelyet a brassói értelmezés így magyaráz: „könyvekért adattott zálog.”³¹

Török nem járta felvidéki és erdélyi városaink német ajkú lakosai számára már sok — a fenti magyar kódexekhez hasonló tartalmú — német nyelvű könyv állt rendelkezésre. A besztercebányai könyvtár 1545-i inventáriuma számos, a protestanizmus térfoglalása előtti időből származó kéziratos és nyomtatott német könyvet tartalmazott: imádságos- és énekes könyveket, bibliafordítás-részleteket, szentek legendáit, több vocabulariumot. Selmecebányán az 1501-i leltár szerint megvolt a többi között a Nagy Sándor-regény németül („Legenda Teuthonialis Alexandri Magni”), s egyéb vallásos olvasmányok: Parabole Salomonis Teuthonialis, Expositio missae Teuthonialis, Liber Sapientie Teuthonialis stb. Körmöcbányán is volt több ilyen kötet „rusticis eloquiis” azaz a nép nyelvén megírva.³²

A nagyszombeni „Kapellen-Bibliothek”-ben hat példány volt a „Summa de poenitentia” című, németre fordított könyvből. Ennek egyikét Mihály fia MÁTYÁS nagyszombati aranyműves készítette magának VLUSCH JÁNOS városi írnokkal. Az iparosmester hálála után szállt a könyv nagyszombeni könyvtárra.³³

Mindezek analóg példaként a magyar városok magyar anyanyelvű lakosságának könyvolvasási lehetőségeit is élénk idézik, melyek írásos dokumentumai a török pusztítás következtében megsemmisültek.

Ugyancsak a városi iskolák anyanyelvű elemi oktatásának eredménye, hogy a 15. század második felében egyre nagyobb méreteket öltött a világiak gyakortati írástudása. is Számptalan nyugta, elszámolás, jegyzék maradt fenn iparosmesterek kezeírásával az európai városok irattáraiban ebből az időből, sokuk saját kezű aláírása olvasható az egykori hivatalos iratokban.³⁴ A céhek előírásai már megkövetelheték, hogy a vándorútra induló legény „levelet köteles hozni munkájáról mesterétől, akinél tanulóéveit töltötte és ahol utoljára dolgozott”.³⁵

³⁰ Körmöcbánya: Magyar Könyvszemle, 1881. 82., Lőcse: CSONTOSI JÁNOS: Adalékok a szepességi XV. századi könyvtárakhoz. Magyar Könyvszemle, 1880. 332, 334., Bártfa: MYSKOVSKY VIKTOR: A bártfai egyház könyvtárszekrénye és könyvei a 15—16. században. Magyar Könyvszemle, 1880. 19., Nagyszomben: J. SEIVERT: Das älteste Hermanstädter Kirchenbuch. Hermanstadt 1874. 323.

³¹ MELICH: A brassói latin—magyar szótár-töredék 35.

³² Besztercebánya: IPOLYI ARNOLD: Besztercebánya művelődéstörténeti vázlat. Századok, 1874. 632., Selmecebánya: BÉKEFI i. m. 433., Körmöcbánya: IPOLYI ARNOLD: Egy középkori plébános könyvtára. Magyar Könyvszemle, 1876. 235.

³³ FRIEDRICH TEUTSCH: Nachträge zur Abhandlung „Ueber die ältesten Schulanfänge”. (Archiv für siebenbürgische Landeskunde X (3.) 419.

³⁴ THALHOFER i. m. 97.

³⁵ Pl. a danzigi öv- és erszénykészítők 1412-i céhlevelében. (JOSEF DOLCH: Lesebuch zur Erziehungswissenschaft. Frankfurt a. M. 1940. 56.

A városi iskolát dicséri a kis- és köznemesség írótevékenysége is. Gyermekük szintén a városok iskoláit látogatták, itt külön tandíj-kategóriát állapítottak meg számukra. Írásaik jobban megmaradtak későbbi időkre családi levéltáraikban, mint a polgároké. „En Vér András adom én kezem írását . . .” — kezdte nyugtáját 1493-ban egy erdélyi kurtanemes,³⁶ s ez idő tájt már egyre több a sajátkezűleg írt magyar nyelvű levél, kötelezvény, megegyezés, rendelkezés. Az aláírók iskolázásának elemi fokát jelzi, hogy sokszor még a nótárius vagy íródeák által kiállított idegen nyelvű iratokat is magyarul írták alá: „seney ferencz keze yrasa” — olvassuk például egy soproni latin okirat alján.³⁷

A 16. század első évtizedeiben feltűnően megélenkült az írásosság a városi polgárok között, ami mint minőségi ugrás szintén a sokasodó előző századi kezdeményeket dokumentálja. A sztropkói szabó például levélben jelentkezik egy kassai polgárnál: „Szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, mint én nekem régi bizott uramnak . . .”³⁸ JÁNOS zólyomi polgár folyamodványában egy nagyszombati lakost panaszol be a hatóságnál: nem adta meg a neki kölcsön adott 20 forintot, sőt „sem írt, sem üzent ezen adósságom felől . . .”³⁹

1515-ben FERUS ÁGOSTON és FÁNCSIKAI JÁNOS bortermelők gondosan vezették jegyzékeiket, hogy hány „desa” és „itzje” bort adtak el, s hány forintot és denárt kaptak ezekért.⁴⁰ A kassai bíró, KAKUK MIHÁLY viszont nemcsak hivatalos leveleket, de magánjellegű üdvözetet is kap: „Idvességgel, egészséggel, jó szerencsével, több pénzzel, kevesebb bűnnel mulassa kegyelmed ez új esztendőt mind ez én uraimmal, a kassai polgárukkal és az én gazdámasszonnyal, a kassai-val” — írta neki egy távolba szakadt civis.⁴¹

Sok városunkban szerkesztették ekkor már magyar nyelven a céhek okmányait, elsősorban a céhleveleket, melynek szabálypontjait a testület minden tagjának alaposan ismernie kellett. A latin helyett már 1525-ben magyarul írják alapszabályzatukat a szatmári szabók, 1529-ben pedig a pesti ötvösök. A debreceni kovács-lakatos céh 1530-ban kapott latin kiváltságlevelét már a következő évben átírták magyarra, hogy a céhtagok megértsék annak tartalmát.⁴²

Elmondhatjuk tehát: a 15. század második felében, a 15—16. század fordulóján a városi lakosság egyes rétegei — a városi iskola oktatótevékenysége nyomán — tudtak anyanyelvükön írni-olvasni. Munkájuk végzése közben éppen úgy, mint magánlevelezésükben vagy a hivatalos iratokban jól forgatták a tollat, de eligazodtak már a könyvek lapjain, a különféle témájú olvasmányok között is.

A kezdő tanulók fontos tanulmányi anyaga volt mindezekeken felül a *nap-tár-versek* megtanulása is. Évszázadok óta tanították ezeket a latin hexametereket, amelyeket az egyes ünnepek, szentek napjainak időrendi sorba rendezett, lerövidített nevéből állítottak össze. A tanulóknak jól kellett tudni emlékezetből a kezdőszaváról „Cisiojanus”-nak, magyarosan „csizió”-nak nevezett verseket, hogy alaposan megismerjék a kalendáriumot. A korabeli utasítások pontosan megha-

³⁶ ZOLNAI GYULA: Nyelvméleink a könyvnyomtatás koráig. Budapest 1894. 156.

³⁷ ISTVÁNYI GÉZA: A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása. Budapest 1934. 25.

³⁸ Történelmi Tár 1890. 200.

³⁹ DÖBRENTAI GÁBOR: Régi magyar nyelvmélekek. Buda 1840. II. 20.

⁴⁰ Uo. 12, 13.

⁴¹ Történelmi Tár 1890. 200.

⁴² ISTVÁNYI i. m. függelék.

tározzák e „tárgy” helyét is a tanrendben. A nürnbergi 1485-i Schulordnung szerint például minden vásár- és ünnepnapon tanították és kérdezték ki a tanulóktól a csíziót.⁴³ Egy Hagenau-i polgár, KONRAD DANGKROTZHEIM pedig arról ír emlékezéseiben, hogy ő is készített egykor iskolás gyermekek számára több példányban ilyen, csíziót tartalmazó füzetecskét, melynek „heilignambouch” volt a neve.⁴⁴

Csak a városi iskolában, világi hivatásra pályázó ifjak előkészítése során merülhetett fel az a gondolat, hogy magyarul fogalmazzák meg ezt az iskolai „tananyagot” is. Ezért bizonyára valamelyik városi iskolamester írta le azt a magyar csíziót, amelyet a 15. század második feléből ismerünk, egy 1462-ben másolt kódexben.⁴⁵ (Ennek egyik változata megvolt a fentebb említett 16. század elejei Peer-kódexben is.) A latin hexameterekből azonban rimes magyar vers lett, páronként rímelő 4—4 sorba igyekezett belefoglalni az ismeretlen átültetőt azt, ami a latinban 2—2 sorra terjedt. Magyaros észjárása, tanítói gyakorlatiassága nyilvánul meg a helyenként egészen jól pergő sorokban. Egyik részlete október—novemberről: „Szól Ferenc: ám neked *Dienes* bács / Budán száll *Gálnál* Lukács. / Vedd *Orsolyát*, vitéz, *Demét.* / *Simont* hagyjuk, *Mindszent* kemény. / *Imre* úrnak hoz bort *Márton*, / *Bereck* látta, miként *Elis* fon.”

A tanuló dolga a csízióval nemcsak a megtanulás volt, de közben *csékély számolási tudományukat is alkalmazniuk kellett.* Egyszerűen kiszámíthatták ugyanis a felsorolt ünnepek naptári helyét, mert minden ünnep a megfelelő hónap annyiadik napjára esett, ahányadik volt a szótagja a hónap első napját jelentő szótagból.⁴⁶ Jól megfigyelhető ez az idézett novemberi résznél: Mindszent, Imre, Márton, Bereck, Erzsébet a hó 1., 5., 11., 13., 19. napjára esik, ezért a nevek a *Mind*(szent) szótagtól 1., 5., 11., 13., 19. szótagnyi helyre kerültek, különféle tölteléksszavak közbeszúrásával.

A középkori iskola végnélküli, gépies recitálásának itt is felderíthetjük századokon át megőrzött nyomát. Néphagyományunban csak néhány gyermekdalban található az András név megnyújtva, „*Andorjás*” formában. A csíziókban viszont így van, s egyszerűen azon prózai okokból hosszabbították meg, hogy a verssor kellő szótagszáma kijöjjön. Nem is olvashatjuk sehol sem ilyen alakban a 15—16. századi kódexekben, csak a Huszita Biblia újszövetségi részében, a Müncheni-kódexben. Tehát csak a csízióból kerülhetett máig is énekelt népi játékdalainkba ez a köznapi beszédben sohasem szereplő személynév.⁴⁹

A magyar társadalom 14—15. századi fejlődése tehát a városok iskoláit sem hagyta érintetlenül. Addig csak a papi pályára készülők szűk körének oktatására szolgált, ezután megnyílt a városi polgárok világi hivatást választó gyermekei számára is. A kézműves-iparosok fiai itt tanulhatták meg az elemi készségeket, az oktatásban helyet kapott az anyanyelv, de sok profán téma ismertetésére

⁴³ THALHOFER i. m. 115.

⁴⁴ Uo. 116.

⁴⁵ Kiadása: HORVÁTH CYRILL: Középkori magyar verseink. Budapest 1921. 459.

⁴⁶ Ezért írta száz év múlva SZÉKELY ISTVÁN „Calendarium”-a előszavában: „... kibe ennek felette be cseáltam az magyar Cisiót, hogy könyvnélküls az innepeket meg vethetnék (kiszámíthatnák), mivel vélem, hogy valamit használnék az magyarul olvasó gyermekeknek...” RMK I. 354.

⁴⁷ Vö.: Régi Magyar Költők Tára (szerkesztette SZILÁDY ÁRON). Budapest 1880. 381.

is sor került. Nagy segítséget nyújtott ezzel az iskola a céhekben folyó szakmai képzésnek, a termelőerők további fejlődésének adva így lendületet.

A városi iskolák fejlődése a 16. század derekáig tartott. Addigra a reformáció újabb feudalizmus-ellenes rohamának eredményeképpen tovább differenciálódott ez az intézmény: kialakult belőle az új szerkezetű *latin iskola*, ahol szigorú törvények tiltották az anyanyelv használatát, és létrejött a tőle függetlenül létező, az elemi készségeket és ismereteket anyanyelven oktató *kisiskola*.

Kétségtelen azonban, hogy a magyar nyelvű iskolai oktatás a középkori városi iskola két évszázadával kezdődött.

Иштван Месарош:

НАЧАЛА ШКОЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ НА ВЕНГЕРСКОМ ЯЗЫКЕ В XV-ОМ ВЕКЕ

В среднем веке обучение проводилось на латинском языке и только постепенно уступало место обучению на родном — у нас на венгерском — языке. Автор собрал документы доказывающие что в городских школах XV-го века произносилось не только латинское слово, но при объяснениях часто призвали на помощь и венгерский язык. Автор доказывает как стало это направление, в связи с изучением книг и учебных пособий на венгерском языке, постепенно общепринятым, ибо чтение этих книг потребовало знания венгерского литературного языка.

István Mészáros:

FIFTEENTH CENTURY BEGINNINGS OF THE HUNGARIAN SCHOOL EDUCATION IN HUNGARIAN

In the Middle Ages the general teaching in Latin gave place very slowly to the vernacular, at us to Hungarian. The author brings together the documents proving that, in the fifteenth century municipal schools, not only Latin words were heard but also Hungarian was occasionally used at explanations and learning. He proves as how this trend became general when books and other written works were made in Hungarian and the knowledge of the Hungarian literary language was required to read them.